

Sartre munkássága

I. Bevezetés (1979)

Anélkül, hogy manicheizmusba esnénk, egyre többre és többre kell becsülnünk a hajthatatlanságot. Végső soron minden baloldali állásfoglalás – amennyiben ellenkezője annak, amit folyton az egész társadalom agyába akarnak vésni – óhatatlanul „botrányos”. Ez nem azt jelenti, hogy keresni kell a botrányt – ez képtelenség, haszontalan dolog lenne –, hanem hogy nincs mit rettegni tőle: ha helyesen foglalasz állást, ez a mellékhatása, ez a mutatója, ez a természetes szankció a baloldali magatartással szemben (Sartre 1972a, 142).¹

Jean-Paul Sartre olyan ember, aki fél életét rendkívüli hírnév rivaldafényében élte le. Olyan értelmiségi, aki már 1945-ben tiltakozott az arra irányuló próbálkozások ellen, hogy intézményesítsék az író, „nemzeti kinccsét” minősítve munkásságát; nem is hagyhatta szó nélkül: „Nem kellemes, ha valakit már élete során köztéri szoborként kezelnek” (Sartre 1948b, 35, 43).²

De épp ilyen kellemetlen az is, ha folyton közprédának tekintik. S tény, hogy senki író életében annyi támadás nem ért, hozzá igencsak különböző és meglehetősen hatalmas erők oldaláról, mint amennyivel Jean-Paul Sartre-nak kellett szembenéznie.

Mi oka lehetett? Miképp tekintünk ennek az embernek, kortársunknak a munkásságára?

1.

1960 októberében a háborús veteránok tömegtüntetése azt skandálva vonul végig a Champs-Élysées-n: „Vesszen Sartre!” Ez idő tájt a *Paris Match* ilyen címmel közöl vezércikket: „Sartre – polgárháborús pokolgép”. Néhány tüntető vagy *Paris Match*-olvasó komolyan veszi: lakásánál bomba robban 1961. július 19-én, majd néhány hónappal később, 1962. január 7-én ismét. Csak nem nézhetnek tétlenül egy „polgárháborús pokolgépet”?

Nem első ízben hozták hírbe „háborús gyújtogatással” 1960 októberében. 1945 júniusában – történetesen a barikád másik oldaláról – „a marxizmus elleni háború bombagyárosa” szóvirágával intéztek támadást ellene

(Lefèbvre 1945). Az irónia netovábbja. Ennyit változott volna Sartre? Nem inkább a személytelen intézményesítés korában látták ennyire megtéríthetetlennek a minden egyén teljes felelősségének szenvedélyes hirdetőjét, s ezért kellett őt, ferde logikával, mintegy idegen testté, sőt egyfajta mechanizmussá – ráadásul mitikus „háborús pokolgéppé” – minősíteni? Mit mutat ez a dupla fenekű, bombasztikus szókép? Mi az oka, hogy nagy hatalmú intézmények, ha magányos egyénekké kerülnek összetűzésbe, fejtetőre állítva mutatják be az erőviszonyokat, és akként denunciólják a másként gondolkodó hangját, mintha egy ellenséges hatalom háborús pokolgép-robbantásának dőreje volna?

1948-ban nem kisebb hatalom, mint a szovjet kormány, foglalt hivatalosan állást Sartre ellen: diplomáciai képviselői Helsinkiben megpróbálták nyomást gyakorolni a finn kormányra, hogy tiltsa be Sartre színdarabja, a *Piszkos kezek* az előadását. Merthogy az állítólag nem egyéb, mint „a Szovjetunió ellen irányuló ellenséges propaganda”!

Ki ez az ember, ez a „*machine de guerre*”, aki ilyen mitikus erőt képvisel? A háború alatt, amikor Churchill megpróbálta érvelését a pápára való hivatkozással megtámogatni, Sztálin kellő valóságérzéssel és átlátszó cinizmussal azt a megjegyzést tette rá: „Mit is mondott, hány hadosztály van a pápának?” Vajon az öregedő Sztálin 1948-ban azt hitte, hogy Sartre háborús inváziót készít elő, több hadosztállyal, mint amennyiről a pápa valaha is álmodhatott?

És ha már a pápáról esik szó, jusson eszünkbe, hogy ugyanabban az évben, 1948. október 30-án a Szent Hivatal külön rendelettel tette föl az Indexre Sartre összes művét. Ennek az Indexnek a szellemében aztán tizenhat évvel később, 1964 októberében abból az alkalomból, hogy Sartre visszautasította a Nobel-díjat, a nemes lelkületű Gabriel Marcel, a keresztény egzisztencializmus szócsöve, villámot-mennykövet szórt rá, s nem épp keresztényi hangon elmondta mindennek: „megrögzött sárdobáló”, „rendszeres istenkáromló”, „veszedelmes, mérgező nézetek” terjesztője, „az ifjúság szakavatott megrontója”, „a Nyugat sírásója” (Marcel 1964). A Szent Hivatal dekrétuma tehát XII. Pius pápa regnálása alatt – ugyanarról az emberről van szó, aki áldását adta a „szent kereszties háborút” viselő hitleri seregekre – szabad kezet adott a szentségtelen mérégáradat zsilipeinek főlhúzására, a kereszténység, valamint „a Nyugat értékeinek” nevében.

Úgy tetszik hát, Sartre nemcsak az e világi nagyhatalmaknak, hanem a túlvilág földi képviselőinek okozott halálos sérelmek ügyében is felelősségre vonást érdemel. Ennél többre alig képes földi halandó.

2.

De hát minden éremnek két oldala van, és Sartre esete sem kivétel e szabály alól. S a szabály az, hogy az intézmények megpróbálják sem-

legesíteni – beszippantani, megnyerni, asszimilálni (Sartre szavai) – is lázadóikat.

Minden részletükben leírni Sartre „megkísértéseit”, túl sok oldalt töltene meg. Be kell érünk csupán néhányuk említésével.

Jellemző, hogy mindkét oldalról érkeznek beilleszkedésre csábító ajánlatok. Nem sokkal azt követően, hogy megválasztották a Francia–Szovjet Társaság alelnökévé (e tisztséget az 1956-os magyarországi eseményeket követő lemondásáig viselte), a legnagyobb tiszteletadással fogadták oroszországi utazása során. Azok után, hogy egykoron Sztálin irodalmi szócsöve, Fagyeev „a toll hiénájaként” becsmérelte, most kiadták könyveit – ugyanazon toll termékeit –, s nem egy színművét is bemutatták a Szovjetunióban. Még a *Piszkos kezek* is – a szovjet és a finn kormány közti diplomáciai szóváltás tárgya – bemutatót élt meg Keleten, bár nem Oroszországban, hanem Prágában. A dolog iróniája, hogy nem az 1968-as szovjet bevonulás előtt, hanem *után*.

Éppígy a Francia Kommunista Párthoz való viszonya is – némi komolyabb visszaesés ellenére, főként a Magyarországon 1956-ban történtek okán – egészében véve igen jól alakult 1949 és 1968 között. Vagyis amíg Sartre-nak 1968 májusáról adott értékelése teljes és visszavonhatatlannak látszó szakításhoz nem vezetett.

Ami a másik oldalt illeti, az ajánlatok száma légiónyi: a Becsületrendtől a Nobel-díjig. 1945-ben, az Ellenállás alatti érdemei elismeréséül, Becsületrendet ajánlanak föl neki, de elhárítja.

1959-ben, jóllehet Malraux kollaborálással vádolja meg Sartre-ot – mintegy otromba próbálkozás gyanánt arra, hogy visszavonják a korábbi ajánlatot, amelyik nem találkozott fogadókészséggel – azon a képtelen alapon, hogy engedélyezte antifasiszta darabja, a *Legyek* előadását a német megszállás alatt, holott ez az Ellenállás írócsoportjának teljes egyetértésével történt³ (Contat–Rybalka 1970, 329).

1949 májusában, miután Mauriac támadást intézett ellene politikai állásfoglalása miatt,⁴ Sartre visszautasítja a nevezett ajánlatát, hogy foglalja el helyét a kiválasztott kisszámú élő „halhatatlan” – az *Académie française* negyven tagja – sorában, meglehetősen gúnyval leszögezve, hogy nem hajlandó beállni azok társaságába „egyenlőséget tanulni”, akik „felsőbbrendűségüket” bizonygatják (Sartre 1949). Ugyanílyen szellemben utasítja el azt az ötletet, hogy a francia kultúra másik csúcshintézménye, a *Collège de France* tagja legyen, bár korábbi barátja, Maurice Merleau-Ponty örömmel fogadta e fölkérést.

Sartre nagyságát olyan magaslaton is elismerték, amilyen az intézményi piramis csúcsa: a Francia Köztársaság több elnöke tisztelettel fordult hozzá. Vincent Auriol 1952-ben bizalmasan közölte vele, hogy bár túlzónak találja az Henri Martinre mért ítéléteket, addig nem csökkentheti le, amíg nem száll le az ő személyéről a politikai tiltakozó mozgalom, amelyben Sartre vezető szerepet visz. (Sartre, jellemző módon, nem vállal kötelezettséget rá, hogy ezt elintézi.) Giscard d’Estaing huszonhá-

rom évvel később arról iparkodik biztosítani őt, hogy igen sok szellemi táplálékra és ösztönzésre lelt Sartre írásaiban a szabadságról. S még a büszke de Gaulle tábornok is, aki magát Franciaország sorsával azonosította, „*Mon Cher Maître*”-ként szólítja Sartre-ot, mire az így viszonzza: „Megjegyzendő, azt hiszem, hogy evvel a megszólítással az irodalmárhoz szándékozik fordulni, nem pedig egy olyan bíróság [a Bertrand Russell-féle nemzetközi Vietnam-törvényszék – M. I.] elnökehez, amelyet nem hajlandó elismerni. Én nem vagyok senkinek »Mester«, hacsak nem a kávéházi pincéreknek, akik tudják, hogy írok” (Sartre 1972a, 42–57). Erre már nemigen lehetett mit válaszolni.

De Sartre részéről alighanem az volt a leginkább „botrányos” elutasítás, amikor 1964-ben nyilvánosan visszautasította a Nobel-díjat.⁵ Jóllehet teljesen világosan kijelenti a Nobel-díj bizottsághoz intézett levelében, hogy ugyanilyen szilárdan elutasítaná a Lenin-díjat is abban a valószínűtlen esetben, ha kitüntetnék vele, André Breton mégis azzal vádolja, hogy „propaganda-játékot űz a keleti blokk javára”.⁶ Sartre lépését mint állítólag előre megfontolt, kiszámított reklámcélú szencziókeltést ítéli el (mintha rászorult volna a hírverésre, ahogy a szürrealizmus lejárt lemeze rászorult), pedig hát magánlevélben fordult a Svéd Akadémiához, mihelyt híre kelt, hogy esélyes a díjra, így próbálva *megelőzni* egy javára szóló döntést, tehát éppenséggel elkerülni minden fölösleges publicitást. Ez megint csak Fichte bölcselmét erősíti, nevezetesen, hogy amikor a tények nem vágnak össze az előre kiagyalt eszmékkel, akkor „umso schlimmer für die Tatsachen”, vagyis „annál rosszabb a tényekre nézve”.

Az egyetlen intézmény, amelyik hogy, hogy nem, tartózkodott a Sartre lelkéért folyó versengéstől, az egyház volt. Ámde az egyháznak szilárd hagyománya, hogy az állítólagos eretnekek előbb megégettetnek – emlékezzünk Jeanne d’Arc sorsára –, és csak utóbb magasztaltatnak föl a szentek sorában, jócskán azután, hogy már meghaltak s eltávoztak körünkből.

3.

Tagadhatatlan tehát, hogy Sartre erős szenvedélyeket vált ki. S amikor visszautasítja a nagylelkű befogadói ajánlatokat, vége-hossza nincs a méltatlankodásnak: mi lehet rútabb dolog, mint belemarni a kézbe, amely kanállal kínálja a tejbepapit?

Egy másik furfang: színlelt közömbösség. Ám ez nemigen válik be Sartre esetében, ezt régi ellenfele, Mauriac is tanúsíthatja. Amikor Sartre felelősséget vállal az üldözött maóista csoport újságjáért, a *La Cause du Peuple*-ért, Mauriac fensőbbes hangnemben azt írja: „*A mártíromság óhajítása*, amely Sartre-ban munkál, nem ok arra, hogy börtönbe csukják ezt a *gyógyíthatatlanul ártalmatlan jellemet*.” Sartre néhány hét elteltével válaszol mindazoknak, akik Mauriac módján közelítenek hozzá: „Gyakran

mondogatják, mivel a burzsoázia fortélyos gondolkodása már csak ilyen, hogy én mártír akarok lenni, le akarom tartóztatni magamat. Csakhogy én egyáltalán nem azon vagyok, hogy letartóztassanak – *éppen ellenkezőleg!* Abban vagyok érdekelt, hogy ne legyen szabad engem letartóztatni, mert épp ezen a módon *demonstrálhatom*, s velem együtt elvtársaim, Louis Malle vagy bárki más, hogy itt *kétféle súllyal és mértékkel* mérnek.”⁷

Világosan látszik itt, hogy az *establishment*-kórus önelégült kacagása közepette válaszra kész Sartre-nak miképpen sikerül – a csaknem minden egyes összetűzésére jellemző egyenlőtlen esélyek dacára – nem pusztán kivágna magát egy nehéz helyzetből, hanem szinte hihetetlen módon, a végén még fölülkerekednie is. Hiszen ha letartóztatják, abból világméretű fölzúdulás lesz, mert akkor Sartre egy *véleménybűn* (vagyis *politikai*, nem *közbüntény*) miatt kerül rács mögé; ha viszont a következőkétől, a nemzetközi közvéleménytől félve nem tartóztatják le, akkor az pedig megszégyenítő beismerése, hogy a kormányzat üldözöttjeinek bűne csakugyan *politikai* „bűn”.

Véleménybűn, ami csakis koholt vádak alakjában vezethet bebörtönzéshez, a liberális közvélemény (Sartre által gyakran kárhoztatott) néma cinkosságával.

Így csikarja ki Sartre a győzelmet a látszólag reménytelenül vesztes állásból. A pozitív végkimenetel nem holmi szerencsén múlik: Sartre tökéletesen tudatában van ingatag helyzete paradox összetevőinek. Semmiképp sem véletlen, hogy időnként, újra meg újra, visszatér a „győztes veszti” problémájához. Kutatja a vereség és a győzelem bonyolult dialektikáját, mégpedig azért, hogy megragadja és föltárja azokat az utakat-módokat, amelyek révén az ember megfordíthatja az előre megszabott esélyeket: hogy aztán kimutassa, miként következhet be a „vesztes győz” esete; sőt, eshet meg néha még az is, hogy „a vesztes mindent visz”.

4.

Hogyan lehetséges, hogy egy magányos egyén, akinek a tolla az egyetlen fegyvere, olyan hatékony legyen, mint Sartre – márpedig ő egyedülálló módon ilyen –, egy olyan korban, amely arrafelé halad, hogy teljesen megfossa az egyént minden erejétől-hatalmától? Mi a titka egy ilyen értelmiséginek, aki mérhetetlen büszkeséggel és méltósággal, kihívón fittyet hány minden intézményre, amelyik csak közéje és az általa becsült értékek megvalósítása közé tolakszik?

Ez a titok nem igazán titok. Sartre fennhangon kimondja, amikor az élő irodalom lényegét *elkötelezettségként* határozza meg. Minden vitát, sőt botrányt ez a meghatározás idéz elő. Ez a szenvedélyes elkötelezettség az adott világ ügyei iránt, a „véges” iránt (szemben az irodalmi „halhatatlanság” kimódolt hajszolásával), ez az, ami nagy erejű katalizátorként

hat a jelenben, mércéje annak, hogy a teljesítmény mennyire kapcsolja a jelent a jövőhöz. Nem a távoli jövőhöz, amelyet az élő egyén semmiképpen sem tarthat ellenőrzése alatt, hanem a „kezünk ügyében levő” jövőhöz, amelyik a mi hatótávolságunkon belül esik, s ezért alakítja és szerkeszti jelen életünket.

A mi tulajdon időbeliségünk iránti elkötelezettségünkön kívül, bármily fájó, minden csak megfutamodás és illúzió. „Ezt a mércét javasoljuk az írónak: amíg könyvei haragot, kényelmetlenséget, szégyenkezést, gyűlöletet, szeretetet fakasztanak, bár ő már csak halovány árnyék, addig élni fog. Azután a vízözön. Mi a véges etikája és művészete mellett vagyunk” (Sartre 1948a).⁷ S ő minden értelemben megfelel saját mércéjének.

Különös „sírásója a Nyugatnak”. Hiszen még képzelni is bajos olyan író, akit nála jobban foglalkoztatnának az erkölcsi értékek: mint ezt a „rendszeres istenkáromlót” s „az ifjúság megrontóját”. Így látja az irodalom föladatát:

A világ legszebb könyve sem szabadít meg egy gyermeket a kínszenvedéstől: az ember nem megváltást ad a gonoszságra, hanem megküzd vele. A világ legszebb könyve magát váltja meg; s amellett még a művészt. De nem az embert váltja meg. Inkább még az ember váltja meg a művészt. Mi azt akarjuk, hogy az ember és a művész együtt munkálkodjanak a maguk megváltásán; azt akarjuk, hogy a mű egyben tett legyen; azt akarjuk, hogy kimondottan akként foganjon meg, hogy fegyver lesz a harcban, amelyet az ember vív a gonosz ellen. (Sartre 1948a)

Ha ez a beszéd a Nyugat sírásását jelenti, akkor ugyan ki állíthatja, hogy a Nyugat nem szolgált rá sorsára: hogy örökre eltemessék? A mű, amiként láthatjuk, környezeti teljességében határozódik meg itt, hangsúlyozottan nem magában véve. Az a vetülete pedig, hogy egy *tett* a gonosz ellen vívott harcban, arra kényszeríti az olvasót, hogy állást foglaljon az épp terítéken levő ügyben; s minthogy a *tett* mindig tisztán nyilvánvaló Sartre művében, senki sem mehet el mellette közömbösen. Elutasíthatják mértékadásának morális hevét, ám nem lehet, hogy ne vegyenek róla tudomást.

Fejlődése során mindvégig roppant következetességgel alkalmazza a maga elkötelezettségmércéjét az irodalomra, még ha változik is az „állandóságon belül” (Piatier 1964). Mintegy húsz évvel azután, hogy a fönt idézett sorokat írta, fölvette a kérdést: „Gondolja, hogy képes volnék Robbe-Grillet-t olvasni egy fejletlen országban?” És önkritikus hangon adja meg rá a választ: „Egy haldokló gyermekkel szemben az *Undor* súlytalan” (Piatier 1964).

Mondani sem kell, az irodalmi világ ellenséges érzülettel fölismeri, hogy ez ellene szóló vádirat, s ezért „védelmébe veszi” Sartre-ot önmagával szemben (nem is szólva Robbe-Grillet-ről). Hát nem próbálták meg már

1945-ben is akként magasztalni Sartre első regényét, az *Undort*, mint „irodalmi testamentumát” (Sartre 1948b, 38), hogy bezárják őt e harmincévesen alkotott „nemzeti kincs” kalitkájába?

5.

Nem könnyű Sartre-ot bármibe is bezárni, kiváltképp nem az időtlen irodalmi kiválóság börtönzárkájába. Nézete az írói elkötelezettségről mindenre kiterjedő, totális nézet.

Ha az irodalom nem *minden*, fabatkát sem ér. Ezt akarom mondani az „elkötelezettséggel”. Lábon elszárad, ha csupán dal, merő ártatlanság. Ha minden leírt mondat nem visszhangzik minden emberi és társadalmi szinten, akkor semmit sem jelent. Egy kor irodalma: az irodalma által gondosan megemésztett kor. [...] *Mindent* kell akarni, ha azt reméled, teszel *valamit*. (Sartre 1972b, 15–16)⁸

Az irodalom mint az ember és a kor „kritikus tükre” (Sartre 1972b, 31), amely fölfogásával Sartre nem állt egyedül, fölháborítón hangzik – kész botrány – mindazoknak, akiknek az érzékenysége a *l’art pour l’art* és a különféle „izmusok” öntetszelgő lényegtelenségén nevelődött. Goethe még természetesnek vehette, hogy minden költemény *Zeitgedicht*, korának költeménye. Ám ez még azelőtt volt, mielőtt az elidegenedés dülésének sikerült kikényszerítenie, hogy az író beérje saját belső erőforrásaival.

S bár az írónak ez az elszigetelődése korától és embertársaitól az igazi skandalum: az, hogy az irodalmi közvélekedés általánosan elfogadja ezt az elidegenedést, mégis az tűnik föl megbocsáthatatlan botránynak, árulásnak, sőt blaszfémianak, hogy Sartre szenvedélyesen elutasítja ezt.

Szembefordulni a megállapodott véleményekkel, minden rájuk alapozott intézménnyel és intézményesített értékkel, ez a magatartás nemcsak számos dologról szilárdan vallott meggyőződést követel meg, hanem roppant erős *ego* is szükségeltetik hozzá. Sartre kétségkívül birtokában volt mindezeknek. Életműve a rá jellemző mérhetetlen büszkeség és méltóság jegyében alakult. Ugyan mire jutott volna szerény alázattal egy ilyen ellenséges környezetben? „Eszelős büszkeség kell az íráshoz – csakis azután engedheti meg magának az ember, hogy szerény legyen, ha már munkájába fojtotta büszkeségét”, írja Sartre (1972b, 16). Ebben semmiképp sem áll egyedül. A teljes odaadásról-elkötelezettségről vallott nézete a nagy magyar költő szavait idézi emlékezetünkbe:

A tolakodó Gráciát ellöktem,
Én nem bűvészek, de mindennek jöttem,
A Minden kellett s megillet a Semmisem.
Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál... (Ady 1968, 578)

Sartre nézete szerint „A teljes művészet az egyes ember kalandjában vállal kötelezettséget, így keresi és tágítja határait. De az írás nem lehet kritikus, ha nem von kérdőre ennek során *mindent*: ez a tartalma. Az írás kalandja minden egyes író személyében *az emberekkel* esik meg” (Sartre 1972b, 31). E föladat terhét magára venni, méghozzá tudatosan, ahogy Sartre esetében, korántsem könnyű döntés. De ha egyszer az író ilyen alapos célt tűz maga elé, akkor nem riaszthatja vissza a föladat nagysága anélkül, hogy elveszítené saját teljességét (vagy hitelességét). Tagolt beszédbe kell öntenie egész kora gondjait-bajait, és ezt végig kell vinnie mindenáron.

Az *egészet* tartja szem előtt, s ennek velejárója, hogy folyton emlékeznie kell a *mindenért* rá háruló felelősségre. Még ha föl akarják oldozni ez alól, akkor is köteles – *mindent* kérdőre vonva – újra meg újra megvédeni elidegeníthetetlen jogát a *teljes felelősség* terhének vállalására.

A „kor egészéért” s az „emberiség egészéért”.

Ezért nem lehet nem *hajthatatlan* egy olyan korban, amelyben a megfutamodás és a kibúvó keresése, a kompromisszum és a kitérés uralkodik; röviden szólva, az eldologiasult intézményes önmegnyugtatás az ellentmondásokkal való szembenézés helyett, azoknak az ellentmondásoknak a megragadása helyett, amelyek krónikus megoldatlanságukban végtére is egy kollektív öngyilkosság árnyát vetik előre. S minthogy ezt a kellemetlen igazságot nem lehet másképp eljuttatni a kényelmes kompromisszum önelégült lármájától siket fülekbe, csakis a hajthatatlanság hangjának lehangosabb kiáltásával, ezért a megalkuvást nem ismerő morál és intellektuális rendíthetetlenség (ami nem tévesztendő össze a szűk önérdek pökhendiségével) a kor alapvető erényévé, a jelentékeny teljesítmény *sine qua non*jává válik.⁹

6.

Igen, minden ember „egész kort hordoz magában, akár egy hullám hordozza a teljes tengert.” De hullám a hullámtól, tenger a tengertől különbözik. Korunk tengere korántsem csöndes, még legbékésebb pillanataiban sem; háborgó tengere az egyik társadalmi rendről a másikra való áttérés „megcsináljuk, ha beleszakadunk is” korának, és Sartre az egyik óriás hulláma ennek a hatalmas tengerárnak. Képes megmutatni e mozgalmas fölfordulás számos oldalát, követni sok különféle úton-módon való változását, de kategorikusan elutasítja, hogy szórakoztató fodrozódás alakját öltse a tenger színén, s így holmi kellemes kikapcsolódással leplezze a készülő vihart.

Nem kellemes, ha valaki folyton a vihar közeledtére emlékeztet bennünket, de Sartre képtelen arra, hogy ne emlékeztessen rá állandóan: hiába is keresnénk játékos derűt jókora nagy életművében. Évszázadában senki sem kapcsolta föl nagyobb intenzitásra a filozófia és az alkotó

szépirodalom egyesített erőforrásait avégett, hogy földérintse az emberi történelem meghatározó csomópontjába csöppent egyén lehetőségeit és korlátait. Ha zaklatott látomása zavaró, az nem az ő hibája. Az sem meglepő, hogy ennek épp a legérvényesebb és legmesszibbre tekintő elemeit fogadja – amiként később látni fogjuk – a legnagyobb értetlenség és ellenséges indulat, ami elszigetelődéséhez vezet: a „magányos híresség” kategóriájába kerül, ami ironikus módon kutyaszorítónak is mondható. Ebben is osztja a nagy költő, József Attila sorsát, aki azt írja:

Nincs közöm senkihez,
szavam szálló penész,
vagyok mint a hideg,
világos és nehéz. (József 1971, 420)

Kényelmetlen, hideg világosságot áraszt Sartre számos műve, és egyetlen olvasója sem vehet föl vele szemben szenttelen, hűvös fapofát. Két fontos tényezővel van itt dolgunk, amelyek lehetetlenné teszik az efféle szenttelenséget: az irodalom és a filozófia módszereinek szerves összekapcsolása, valamint minden egyes *részlet* gondos elhelyezése a komplex *totalitás*ban, amelybe tartozik.

Sartre munkásságát kezdettől fogva arra irányuló, tudatos erőfeszítés jellemezte, hogy egyesítse a filozófiát és az irodalmat, s ezáltal a demonstráció s a meggyőzés erejét megnövelje. Majd látni fogjuk ennek az erőfeszítésnek a sajátos fejlődési formáit. Most pusztán csak a módszer mögött rejlő *célkitűzést* szeretnénk hangsúlyozni. Ez a szerzőnek abból a meggyőződéséből következik, hogy az uralkodó mítoszok és megrögzött érdekek erejével szemben tehetetlen az analitikus ész: nem lehet kivetni helyéből egy létező, szilárdan meggyökerezett „pozitív” (hegeli értelemben vett pozitív) realitást a fogalmi boncolgatás merőben negatív erejével. Ha a kritika fegyvere sikeres akar lenni, méltó módon kell megmérkőznie azoknak a tárgyakkal az *evokatív erejével*, amelyekkel szemben áll. Ez az oka, hogy „az elkötelezett író valódi dolga, már mondtam, [...] a mítoszokat és fétiseket egy kritikai savas fürdőben kimutatni, leleplezni, demisztifikálni és eloszlatni” (Sartre 1972b, 35). Ez a képes beszéd jól tükrözi a vállalkozás természetét. Föltett célja, hogy elejét vegye a „hideg szenttelenséggel” történő választásnak. Nem kisebb dologról van szó, mint általános támadásról a meghitt kényelem kiépített állásai ellen, akár „néma cinkosságként” mutatkozik meg ez, akár egyéb formában. Sartre *föl akar rázni* bennünket, s megtalálja hozzá a szükséges eszközöket, még ha végül állandó bajkeverőnek, botrányhősnek címkézik is.

A másik dolog, a *totalitás* szem előtt tartása éppennyire fontos. Sartre azt állítja, hogy „*az irodalom szépsége abban a vágyában rejlik, hogy minden akar lenni* – nem pedig valamilyen meddő szépség hajszolásában. *Csakis az egész lehet szép*: akik ezt nem képesek megérteni – bármit mondjanak is –, nem a művészet nevében támadnak engem,

hanem a maguk *partikuláris elkötelezettsége* nevében” (Sartre 1972b, 2). Csakugyan, a partikuláris elkötelezettség valódi jellege addig nem ismerhető föl, amíg nem leplezzük le az adott totalitáshoz fűződő kapcsolatokat. A *partikularizmus* óhatatlanul egy átfogó vonatkoztatási rend hiányában igényli magának az *egyetemesség* státusát: ha nincs saját, helyes leképzést eredményező távlata, szükségképpen magát a partikularizmust alakítja át *saját perspektívájává*, s így minden egyébnek a mértékévé. Minden arra irányuló próbálkozás tehát, hogy fölmutassuk a totalitáshoz való helyes kapcsolódást, óhatatlanul az uralkodó partikularizmus érdekeibe ütközik. Ugyanakkor a partikularizmusok leleplezése nem csupán ezek kiképzett védőit csupasztítja le, hanem mindazok sebezhetőségét is kimutatja, akik eleddig képesek voltak önbizalomra és kényelemre lelni (bár csupán illuzórikusan) a különféle partikularizmusok nyugalmas zugaiban.

De más út nincsen. A „kritikus tükör” nem töltheti be funkcióját, ha ezer darabra törik. Egy ilyen összetört tükör csak torzító részleteket képes mutatni, még ha ezek hű tükörképnek látszanak is a maguk közvetlenségében: torzítanak, mert el vannak szakítva az egésztől, ami egyedül képes nekik teljes (vagyis hű) jelentést kölcsönözni. A választás tehát elkerülhetetlen. Vagy letesz céljáról az ember, hogy tanúja legyen a kornak, amelyben él, s így megszűnik kritikus tükör lenni, vagy azon az egyedüli módon sajátítja el a kort, ahogyan ez az írás révén lehetséges – egy olyan műalkotás kényelmetlen, hideg világosságával, amely „kimutatja, leleplezi, bizonyítja” a részek kapcsolódásait az egészhez, demisztifikálja és eloszlatja a látszólag sziklaszilárdan fönnálló közvetlenség fétiseit egy állandóan változó totalitás dinamikus viszonyrendszerében. Nem kétséges, melyik Sartre választása.

7.

Sartre-nak a totalitással való viaskodása gyújtópontjában a szabadság keresése áll. Minden ehhez viszonyítva jelenik meg számára. Regényciklusának címe: *A szabadság útjai*; ez az elnevezés jól summázhatja egész munkásságát. (Ez éppúgy áll irodalmi, mint filozófiai/elméleti munkásságára.)

S pontosan, mert ez áll munkássága gyújtópontjában, Sartre sohasem vész el a társadalmi-történeti totalitásban, amelynek fáradhatatlan kutatója.

Persze, a szabadsággal való vesződése számos átalakuláson megy keresztül.

Világnyi különbség van, még a sartre-i „állandóságon belül” („à l'intérieur d'un permanence”) is aközött, ha azt mondjuk: „az ember azért szabad, hogy elkötelezze magát, de csak akkor szabad, ha elkötelezi magát a szabadsága mellett” (Gisoli 1945), vagy ha fölismerjük azt:

„senki sem szabad, ha nem szabad mindenki [...] A szabadság föltétele – nem metafizikusan, hanem praktikusán – a protein” (Miller 1960). Az első idézet csupán egy verbális paradoxon alakjában nyújt megoldást; a második szerényebben lép föl, ám kézzelfoghatóbb célokat tűz ki az emberi cselekvés elé. Ugyanakkor Sartre munkásságának – s ezért van igaza, amikor változásról beszél az „állandóságon belül” – szervező középpontja és szerkezeti magva változatlanul a szabadsággal való mindenre kiterjedő törődés marad. Az éhség és a kizsákmányolás megszüntetése nem öncél gyanánt jelenik meg, hanem szükséges lépcsőfokként az ember föl szabadítása felé, az ember szabadságának megvalósítása felé vezető ösvényen.

Sartre munkássága óriási területet fog át, és roppant változatosságot mutat: alkalmi cikkektől regényciklusig, rövid novellától vaskos filozófusi szintézisig, filmforgatókönyvtől politikai röpiratig, színdaraboktól művészeti és zenei tárgyú elmélkedésekig, irodalomkritikától pszichoanalízisig, valamint monumentális életrajzokig, amelyekben egy-egy egyéniség belső motivációit kísérli megragadni annak a kornak a sajtóságot társadalmi-történelmi körülményei közepette, amely alakította őket, s amelyet ők maguk átalakítani segítettek. Mégsem mondhatni, hogy a fáktól nem látni az erdőt. Épp ellenkezőleg. Sartre életműve mint egész a fő, nem pedig ennek egyes elemei. Bár kétségkívül egyedülálló mesterműként gondolhat az ember sok-sok írása közül egyikre-másikra, magukban véve mégsem adják ki írójuk igazi jelentőségét. Még azt az állítást is megkockáztathatnánk, hogy sokszoros átalakulásaival és permutációival egyetemben az egész „alapvető projektuma” az, ami meghatározza e nyugtalan író egyedülálló mivoltát, nem pedig akár a legművesebben megformált művének tökélye. Hiszen szerves része ennek a projektumnak, hogy folyton változtatja és fölülvizsgálja korábbi álláspontjait: e sokoldalú mű átalakulásai révén tagolódik, s a „totalizálás” szüntelen „detotalizálás” és „retotalizálás” útján megy végbe.

Siker és kudarc tehát igencsak viszonylagos valami Sartre számára: az egyikből lesz a másik, és viszont. „Sikernek” látszik a kudarc, „kudarcnak” mutatkozik a valódi siker. Ahogy Sartre írja, „a kifejezés terén a siker szükségképpen kudarc” (Sartre 1972b, 23), s idézi barátját, Giacomettit, aki szerint midőn a kudarc már nem is lehet nagyobb, és „minden vesztesre áll, ezen a ponton [...] vagy szemétre veted a szobrod, vagy kiállítod egy galériában” (Sartre 1972b, 23). Ennek oka abban van (bár Sartre nem épp így magyarázza, mivel ezen a ponton időtlen jellegű okfejtésbe kezd), hogy korunkban az író és a művész töredékes darabokból kénytelen összeállítani művét. A szétforgácsoltság és a fölparcellázottság ugyanis (vagy egy másik szinten az elszigeteltség és a privatizálás) nem merőben az értelmiségi képzelet termékei, hanem a kortárs társadalmi-történelmi valóság objektív jellemzői. S ettől a műalkotás, még akkor is, ha tudatosan a teljességre tör, bensőleg problematikus.

Számos különböző úton-módon birkózhat valaki e problémával; Proust és Thomas Mann neve két teljesen ellentétes kísérletet jelez. De sem Proust rendezett szubjektivitása, sem Thomas Mann fegyelmezett, korában tartott objektivitása nem fogható Sartre projektumához. A lényegföltáró párhuzam: Picasso, bármekkora is kettejük között a különbség. Mindketten csillápihatatlan étvággal falnak mindent, amit csak érnek, és nem annyira „reprezentatív műveket” állítanak elő, mint inkább *egy reprezentatív életművet*.

Nem számít tehát, hogy az egyes művek nem paradigmikus summázatait a művésznek abban az értelemben, amelyekben *Az eltűnt idő nyomában* és *A varázshegy* minden bizonnyal ilyenek.

Nem számít, hogy az egyes művek (még a *Guernica* is) problematikusabbak, mint amelyek – velük ellentétben – a valóság adott mozzanatait mélyreható vizsgálatának és megmunkálásának alapján épültek föl. Ha Picasso és Sartre arra kényszerült, hogy eltávolodjék egy bizonyosfajta szintézistől olyasvalami felé, ami látszatra teljesen más, az nem másért van így, hanem mert amire keresésük irányul, az olyan típusú teljesség, amelyik mindenkor közvetlen táptalajaként van vonatkozásban a művész életművével. Az ő szubjektivitásuk Proustéhoz vagy a Thomas Mannéhoz képest különös, furcsa szubjektivitás. Az előbbi úgy hozza létre szintézisét, hogy föloldja a tárgyi világot saját bensőségében és szubjektivitásában; az utóbbi nyugodt visszahúzódsra készíti az író szubjektivitását a gondosan rekonstruált objektivitás mögé. Sartre-nál éppúgy, mint Picassónál, mindig nyilvánvaló a szubjektivitás, de a tárgyi világot használja a maga hordozójául, nem azért, hogy szubjektivizálja azt, hanem hogy – Sartre kifejezésével szólva – „semmitse” az ábrázolás során. A „tárgyasítás–semmités” – a Brecht-féle *Verfremdungseffekt* első unokatestvére – eme dialektikus folyamatának eredményeként az életmű paradox módon egy-egy mű rovására gazdagodik: arra használja ezeket, hogy – ha szabad így mondanunk – „a saját vállára fölkapaszkodva nagyobbodjék”. Az életművet építő „semmitő tárgyasítás” *folyamata* ejt rabul bennünket, nem okvetlenül ennek egy-egy *részeredménye*. Hogy hány egyedi műalkotás éli túl e hosszú futást, az lényegtelen. Egy reprezentatív életmű alakulása számít: e különös fúziója szubjektivitásnak és objektivitásnak.

Sartre partikuláris projektumainak nagy változatossága és tömege könnyedén egyesül összefüggő egésszé. Életművének rendkívüli koherenciája nem előre kidolgozott terv velejárója. Nem valamely tervvázlat következménye, amely előír minden egyes részletet a múlt időben: ez mesterkelt, külsődleges egység volna. Olyan *belső egységgel* van itt dolgunk, amely a formai divergencia legváltozatosabb megnyilvánulásain keresztül jut érvényre. *Fejlődő* egység ez, amely a „szabadság útjai” – vagy, ha úgy tetszik, a szabadság sokféle akadályai – többé-kevésbé spontán *főlderítése* révén jön létre, bármifélek legyenek is ezek. Az egység ennél fogva *szerkezeti*, nem pedig *tematikus*: az utóbbi túl szűkös

volna egy életműnek. (Sartre néhány munkáját ellenben egy bizonyos tematikai egység elérésére tett próbálkozás jellemezte, ám ez korántsem mindig volt szerencsés, a legismertebb ilyen esete a regényciklusa; de ez más lapra tartozik.) Igaza van tehát Sartre-nak, amikor visszautasítja azokat az állításokat, hogy elkötelezettségfölfogása az irodalomban tematikus megszorításokhoz és politikai illusztrációkhoz, valamint a művészi spontaneitás megbénításához vezet.

Azt hangsúlyozni azonban, hogy a „szabadság útjainak” földerítése teremti Sartre munkásságának szerkezeti egységét, nem elég ahhoz, hogy megragadjuk ennek az egységnek a sajátosságát. Éppen ilyen fontos kidomborítani Sartre *egyén-fölfogásának* szerkezetalkotó szerepét munkássága egészében. Hiszen a *szabadság* nem *általánosságában* jelenik meg – ez tematikusan megszorító politikai illusztrálás vagy elvont szimbolizmus lenne, amit Sartre egyaránt elutasít –, hanem mindenkor partikuláris *lét-kategóriák* közvetítésével nyilvánul meg, akár az antik görögséghez tartozik ezek szubjektuma, akár a modern Franciaország polgára. Ebben az értelemben volt és marad Sartre egzisztencialista.

Kant a gyakorlati ész elsőbbségét (vagyis az erkölcsi ítélet fensőbb-ségét) hirdette meg rendszerének építményével, és példás következetességgel ragaszkodott ehhez az elvéhez mindvégig. Sartre – nemcsak fiatalon, de hatvanévesen írott etikai munkája szerzőjeként is¹⁰ – Kantot idézi: „meg kell tenni, tehát meg tudod tenni”, s az *egyéni* praxisok elsőbbségét és középpontba állítását hirdeti a kollektív és intézményi struktúrákkal szemben. Egy ilyen fölfogás nyilvánvalón kiemelkedő helyet juttat az erkölcs világának. Ha nem így történne, az aláaknázná a sartre-i mű belső egységét és konzisztenciáját. Ahogy ugyanis 1944-ben megjegyzi: „Engem főleg az erkölcs foglalkoztat; mindig is ez foglalkoztatott” (Lorquet 1941). És ez mindvégig jellemző maradt rá, közvetlen vagy közvetett módon, elméleti és irodalmi formákban. Ez az *egyéni praxisoknak* tulajdonított elsődleges és központi hely, szoros kapcsolatban a szabadság problematikájával, ez a meghatározója Sartre alapvető projektumának, ennek megannyi változatos megnyilvánulásában.

8.

Kortárs szerző olvasásának lényeges mozzanata, hogy magunkra akarunk ismerni, magunkat vizsgáljuk kritikus tükrében. Ez azonban nem egyirányú kapcsolat. Hiszen olvasni annyi, mint értelmezni, így tehát szükségyszerű velejárója az olvasásnak nem csupán a magunk vizsgálata, hanem ugyanakkor a tükör kritikus szemügyre vétele is, hogy milyen viszonyok is fűzik a korhoz, amelyet élénk tár. Ahogy Sartre írja, szemlátomást központi gondolatkörének jegyében fogalmazva: „az olvasó ugyanis szabadon hagyja magát befolyásolni. Ez a tény máris elégséges cáfolata a passzivitásáról szóló mesebeszédnek. Az olvasó

talál ki minket: a mi szavunkkal csalsa törbe saját magát. Az olvasó tevékeny: megszüntetve-megőríz bennünket” (Sartre 1972b, 26).

Különösen igaz ez egy kortárs szerző olvasására. Hiszen annyi fontos közös tapasztalatban osztozunk vele. Ez kiváltságos helyzetet biztosít az olvasónak, aki kritikus párbeszédet folytat eleven kortársával. Ám ez csupán az egyenleg „tartozik” oldalát érinti. A „követel” oldalon találjuk azt a különös nehézséget, ami egy élő kortárs életművének értékelésével jár együtt. „Minden művem”, mondja Sartre, „egy *egésznek* valamely fénytörése, s ennek az egésznek a jelentését nem lehet valósan értékelni, amíg a végére nem jutottam” (D'Aubarède 1951). Van ebben igazság, de nem a teljes. Ha kategorikusan igaz volna, akkor egy kortárs szerző értékelése *e*leve lehetetlen volna. A kritikus munkája ide-oda ingadozna egyfelől az *önkéntes szubjektivitás* között (saját ügyes-bajos dolgaiból „találná ki” a szerzőt, pusztá ürügyül használná annak szavait a maga áltárgyilag oszmutogatására), másfelől meg a szemlézett művek pusztá leírásának *élettelen objektivitása* között: fölületes, reménytelen vállalkozás lehetne csupán.

Persze, egy szerző értékelése csakis az *egészből* indulhat ki, ez pedig magától értetődően *befejezetlen*, ameddig az életmű le nem zárul. Mégis, amikor az embernek jelentékeny szerzővel van dolga, akinek az egyes munkái az „egész fénytörései”, az összmű újabb és lehetséges kiegészítése nem folytonos szeszélyes kísérlet valamilyen radikális szakításra az előzményekkel, hanem olyan gazdagító többlet, amely *megvalósítható-elképzelhető* az adott s még kibontakozóban levő egészhez képest. Más szóval, minden módosulás változást képvisel az „állandóságon belül”, összhangban a folytonosság és megszakítottság dialektikájával. Egy eredeti életmű *szerkezetalakító* elemei világosan láthatók már a viszonylag korai életkorban; s egy írói iránykeresés tendenciái megnyilvánulnak a változatok *típusában*, amelyet az egyes művek képviselnek egymáshoz való viszonylatukban.

S van egy döntő – mondhatni, stratégiai fontosságú – hivatkozási pont: bizonyos alapvető ügyekre irányuló érdeklődés makacs vissza-visszatérése, amely *beteljesületlen* vagy *befejezetlen* (az adott írói pályán *befejezhetetlen*) munkák képeiben jelentkezik. Amikor egy írói életpályának hirtelen vége szakad, az történik, hogy a korábbi beteljesületlenség a beteljesedés szintjére emelkedik. Paradox módon, a *belső okokból* befejezhetetlen munkák alakjában a beteljesült életmű megelőlegezésével találkozunk; s ilyenek különös bőségben lelhetők föl Sartre *œuvre*-jében. Ezek tüzetesebb szemrevételezése – nem elszigetelten, hanem a többihez való viszonyukban – hozzásegíthet ahhoz a nézőponthoz, amelyikből egy élő kortárs kritikai értékelése lehetővé válik.

- ¹ Eredeti megjelenése névtelen szerkesztőségi interjú gyanánt: L'alibi. *Le Nouvelle Observateur*, 1964. november 19.
- ² Sartre írása, amelyből idézünk (La nationalization de la littérature), 1945-ben íródott. Ugyanebben a tanulmányában indignálódott megjegyzésben tér ki arra, milyen képtelenség, hogy egyebek közt „a neoszürrealizmus mesterének” is nevezik őt, ami azt föltételezné, hogy Éluard meg Picasso a céhlegényei sorában lennének az utasításait, „holott a valóságban én még rövidnadrágot hordtam, amikor ők már letették a mestervizsgát” (Sartre 1948b, 37.).
- ³ Fölbecsülhetetlen segítség a Sartre fejlődését tanulmányozók számára Michel Contat és Michel Rybalka munkája (lásd: Contat–Rybalka 1970). Teljes bibliográfiát ad 1969-ig, kiváló összefoglaló ismertetésekkel, számos interjúrészlettel, valamint mintegy 300 oldalnyi, ritkaságnak számító szöveggel kiegészítve.
- ⁴ François Mauriac cikkére a *Le Figaro* 1949. április 25-i számában Sartre-nak szerzőként két beszélgetőtársával együtt jegyzett interjúkönyve (Sartre, Rousset, Rosenthal 1949) szolgáltatta az alkalmat.
- ⁵ Sartre levele utóbb megjelent a *Le Monde* 1964. október 24-i számában. (Szövegét s a Nobel-díj körüli vitát lásd: Contat–Rybalka 1970, 401–408.)
- ⁶ Mauriac a *Le Figaro Littéraire* állandó szerzőjeként jelentette meg cikkét (1970. május 4–10.), Sartre pedig a *Le Monde* hasábjain válaszolt rá 1970. június 6-án.
- ⁷ Az *Écrire pour son époque* című tanulmány, amelyből ez az idézet való, 1946-ban íródott, s első ízben az Alexandriában kiadott *Valeurs* című folyóirat 7–8. számában jelent meg, s a *Les Temps Modernes* 1948. júniusi számában történt újraközlése tette hozzáférhetővé (lásd: Sartre 1948a).
- ⁸ Madeleine Chapsal interjúja 1959-ben készült, saját kötetében a rá következő évben jelent meg (Chapsal 1960); Sartre műveinek kiadásában a *Situations, IX* részeként olvasható (Sartre 1972b). A további idézeteket ez utóbbi oldalszámával tüntetjük föl.
- ⁹ Ezekkel a kérdésekkel *József Attila és a modern művészet* című könyvemben foglalkoztam (Mészáros 2004).
- ¹⁰ Sartre 1964-ben tartott előadást Rómában, a Gramsci Intézetben május 22–25. között rendezett kollokviumon *Determinazione e libertà* címmel. Részletekben 1966-ban olaszul a *Rinascita*-ban, majd ugyanabban az évben a rendezvény előadásainak teljes szövegét egybegyűjtő kötetben (*Morale e società*. Editori Riuniti, Roma) egészében megjelent. Francia címe: *Détermination et liberté*. Lásd: Contat–Rybalka 1970, 735–745.

1.

A II. világháború után Jean-Paul Sartre közvetlen részvétele a politikában a fölismerhetetlenségig megváltozott. Ahogy szerényen írta az ellenállási mozgalomban játszott szerepéről: „én legfeljebb néhány kisebb küldetést teljesítettem” (Sartre 1976 [1969], 391).¹ A háború után vállalt politikai szereplése aligha jellemezhető másként, mint egyre magasabbra törő, vitathatatlanul kimagasló tevékenységként.

Valójában Sartre egy ideig még arra is gondolt, hogy új korszakot nyit-hatna egy teljes mértékben független politikai mozgalom létrehozásával; ez föltevése szerint tág ernyőszervezetbe gyűjtötte volna egybe azokat az egyéneket, akik kifejezetten távolságot tartottak a politikai pártoktól; e mozgalomnak naiv tévedéssel RDR² lett a neve, s eleve kudarcra volt ítélve.

Mindazonáltal Sartre személyes hatása a politikai eseményekre és fejleményekre nem csupán Franciaországban, hanem nemzetközileg is figyelemre méltó módon egyre csak növekedett, szinte életének utolsó két-három esztendejéig. Befolyása csakugyan jóval nagyobbra terebélyesedett, mint bárki más értelmiségié Európában s a világ egyéb tájain. Ez részben az általa alapított és sok éven át általa is szerkesztett, vaskos folyóirat, a *Les Temps Modernes* révén vált lehetővé, de még inkább nagy hatású írásai következtében, amelyekkel rendre az általa támogatandónak, szenvedélyesen védelmezendőnek ítélt, legradikálisabb emancipációs ügyek mellé állt, nemcsak elméleti, filozófiai vagy politikai síkon, hanem éppígy a színházi világban, vagy akár a film közegében is.

A háború utáni időszakban a vitatkozás – olykor éles hangú perlekedés, sőt szitkozódás – igen hamar elkerülhetetlen, szerves részévé lett Sartre közvetlenül politikai ügyekbe avatkozó megszólalásainak, ami aztán ellene irányuló, éppoly éles hangú, elvadult támadásokat váltott ki elleneleiből. Ahogy már szoltunk róla, egyfelől „a marxizmus elleni háború bombagyárosaként” (Lefebvre 1945) és „a toll hiénájaként”³ denunciálták, másfelől viszont „rendszeres istenkáromlóként”, „az ifjúság leplezetlen megrontójaként”, sőt „a Nyugat sírásójaként” (Marcel 1964) is megbélyegezték. Ahhoz, persze, hogy sikeresen védelmezze mindazokat az ügyeket, amelyekért síkraszállt, korántsem volt elegendő, hogy a fejére záporozó, gyakran nyilvánvalón prejudikált, elvakult rágalmakat megin-gás nélkül, rendre visszaverje – s a szókimondó Sartre ilyenkor nemigen tett lakatot a nyelvére –; ha politikailag fölül akart kerekedni ellenfelein, számos dolgot neki magának is radikálisan újra kellett gondolnia és világosabban meg kellett határoznia a maga számára is.

Elkerülhetlenné vált Sartre számára, ahogy kritikus szemmel fölülvizsgálja saját korábbi politikai álláspontját, amikor a háború utáni években

világszerte tapasztalható, fokozódó polarizálódás következtében kénytelen volt leszámolni az olyan halva született alakzatokhoz fűzött ábrándjaival, amilyen az RDR volt. Hiszen azokban az években alakították ki nagy sietve az NATO „atlanti szövetségének” katonai berendezkedését, s alakult ki és erősödött meg ennek megfelelően az USA uralkodó szerepe a világpolitikában. Előállott tehát egy olyan politikai erő létrehozásának szüksége, amelyik szervezettségénél fogva alkalmas arra, hogy szembe szálljon a vészes gyorsasággal újabb világégés felé tartó irányzattal, amely már-már kész volt átváltani az 1946 augusztusában Churchill szájából elhangzott harcias fultoni beszéd óta nyíltan folyó hidegháborúról valami másra – ami végtére nem bizonyulhatott volna egyébnek, mint igazán katasztrófális háborúnak, hiszen a világ a korlátozatlanul bevethető, tömegpusztító atomfegyverek korába lépett, s ilyenek az idő tájt kizárólagosan csak az Egyesült Államoknak voltak birtokában, sőt már ki is próbálta őket Hirosimában és Nagaszakiban.⁴

Sartre nézete szerint, miután leszámolt az RDR-hez fűzött illúzióival, Franciaországban az egyetlen szervezett politikai mozgalom, amelyik képes hatékonyan szembenézni e problémával, föltéve, ha sikerül leküzdenie korábbi hibáit és ellentmondásait – ezeket Sartre már a II. világháború előtt is kifogásolta –: a kommunista párt volt. És Sartre bizonyosra vette, hogy mint harcos teoretikus és alkotó író nagymértékben hozzá tud járulni a fölismert ellentmondások pozitív megoldásához saját politikai-ideológiai befolyásával.

Sartre ugyan sohasem lépett be a Francia Kommunista Pártba, ámde jó kapcsolatot alakított ki vele, miután túljutottak a háborút közvetlenül követő éveken, amelyeket elkeseredett vita jellemezett nemcsak Franciaországban, hanem a nemzetközi kommunista mozgalomban is. Az 1950-es években tehát megjavult a kapcsolata a francia párttal, s egybehangzón kimagasló baloldali értelmiséginek ismerték el egész Kelet-Európában és a Szovjetunióban is.

Sartre és a Francia KP viszonya azonban a továbbiakban sem volt problémátlan, még e viszonynak leginkább kedvező körülmények között sem. Sőt, 1956 októberében annak következtében, hogy az FKP szolgai lelkülettel maradéktalanul helyeselte a magyar fölkelés szovjet katonai leverését, Sartre élesen elítélte a pártot, még ha próbálta is nyitva hagyni a kaput a jövőben esetleg jobbra forduló kapcsolatuk előtt.

Csak hogy az algériai háború idején támadt konfliktusai, amelyekben semmi javulás sem mutatkozott a rá következő években, teljes szakításhoz vezetett az 1968 májusában bekövetkezett francia társadalmi robbanás idején. Így hát Sartre korábban már idézett, paradox megfogalmazása arról, hogy miért kell kritikus távolságot tartani a párttal szemben Franciaországban – vagyis: „az együttműködés a kommunista párttal éppoly *szükséges*, mint amilyen *lehetetlen*” (Blumenthal–Spitzer 1962) –, végérvényesen hatályát veszítette. Teljesen szükségszerűnek tartotta Sartre a szakítást, annak ellenére, hogy nem tudott fölmutatni

semmilyen valóságos alternatívát – hiszen ahhoz, nézete szerint, olyan szervezettel megalapozott erőre lett volna szükség, amelyik képes szembeszállni az új történelmi veszéllyel –, s ezt egy évvel később nyíltan el is ismerte (Sartre 1969a; Sartre 1972a, 262–290).⁵

2.

Persze, Sartre súlyos bírálata a Francia Kommunista Párt stratégiai irányvonaláról, amely végül szakításukhoz vezetett, nem az 1956-os magyar fölkelés katonai erővel történt leverése idején fogalmazódott meg. Tény, hogy Sartre prófétaí előrelátással figyelmeztette a KP-t – nem a magyar októberben és a rá következő időszakban játszott szerepére alapozva, hanem már 1956 februárjában (Sartre 1956) –, hogy messzire ható következményei lesznek a párt tévedésének: helytelen stratégiai nézőpontra helyezkedett, elhibázott cselekvési irányt választott, s várhatólag lehetetlen lesz elkerülni e helytelen választás végzetes következményét, ami szükségszerűen folyik *„egy tartalmilag kiűrtett forradalom”* (Sartre 1956, 1155) tervezgetéséből s a *„reformizmusból, amelynek az lesz a vége, hogy elpusztítja a párt velejét”* (Sartre 1956, 1155).

A dolog ironiája, hogy az FKP – amely a III. Internacionálé vezető kommunista pártjai közül messze a legerősebben volt megfertőzve dogmatikus sztálinizmussal a maga *„tartalmilag kiűrtett forradalmi”* gyakorlatában – amikor eljött az ideje (mintha be akarta volna bizonyítani Sartre maradéktalan igazát) szintén akként végezte, hogy kapitulált az önámító reformizmus előtt, *„elpusztítva a párt velejét”,* s ezáltal odalett egykoron híres választási hatékonysága is.

Az 1956. év határozott demarkációs vonalat húzott a háború utáni történelemben, annak az alapvető ellentmondásnak köszönhetően, amely ott feszült az olyannyira szükséges *„desztálinizálás”* programjának – Nyikita Hruscsov, az SZKP főtitkára által, a XX. pártkongresszuson történt – hivatalos bejelentése és ennek a gyakorlatba való átültetése során bekövetkezett drámai megghiúsulása között, amit kínosan demonstrált a magyarországi népfölkelésre adott szovjet katonai válasz. Mindamellet még messze voltunk attól, hogy a vezető kommunista pártok Nyugaton – beleértve nem csupán a francia, de az olasz KP-t is –, átalakuljanak neoliberais politikai szervezetekké, pontosan úgy, ahogy a hagyományos szociáldemokrácia is.

Érthető hát, hogy Sartre még 1956 traumatikus éve után is reménykedett a dolgok jobb irányba fordulásában, megpróbált befolyást gyakorolni a francia pártra a *„desztálinizálás”* érdekében, amelyre először a Szovjetunióban tettek ígéretet, majd általában a kommunista világmozgalomban is. Így fejezte ki még megmaradó reményét könyvnyi terjedelmű kritikai esszéjében, amelyet *„Sztálin kísértete”* (*„Le Fantôme de Staline”*) címmel a *Les Temps Modernes* tripla számában szentelt a magyar fölkelésnek:

Programunk világos: száz *ellentmondáson*, belviszályon, *mészárláson* át folyik a sztálintalanítás; ez az egyetlen hatékony politika, amely jelenleg a *szocializmust*, a *békét*, a munkáspártok *közeledését* szolgálja; szellemi erőforrásaikkal, értelmiségiek által adott olvasatokkal igyekszünk *segíteni* a francia Párt *desztalinizálását*. (Sartre 1956, 1957, 577–697)

Nagyjából ugyanakkor, elméletileg jóval jelentősebb megfogalmazásban, de ugyanilyen szellemben próbálta Sartre *A dialektikus ész kritikája* című művében is közelíteni egymáshoz azokat az értelmiségieket, akik igenlően viszonyulhattak a szocializmushoz. Más szóval, Sartre megkísérelte a filozófiai módszerhez és a történelemhez való új közelítési módját akként megfogalmazni *A dialektikus ész kritikájában*, hogy olyan elméletet kerekítsen ki vele, amelyik politikailag is elfogadhatóbb lehet általában a baloldal számára. Ebben az értelemben egy új filozófiai és történelmi irány követését szorgalmazta, amelyben a marxizmusnak a sartre-i egzisztencializmus által hajdan szilárdan leszögezett elvetése orvosolható lett volna magának az egzisztencializmusnak új fogalmi meghatározásával, miszerint ez „ideológiai enkláve” lehetne „a marxizmuson belül”.

Ennek megfelelően, *A módszer kérdéseiben*, amelyet 1957 szeptemberi–októberi számában közölt a *Les Temps Modernes* (Sartre 1957) fölötté nagylelkű dicséretben részesítette Henri Lefébvre – a Francia Kommunista Párt egyik szellemi vezetője – írását azért, ahogyan az a filozófiai módszertanhoz és antropológiához közelített (Sartre 1976, 147). Azt az Henri Lefébvre-et, aki egykor durván leszólta Sartre-ot, mondván, hogy „a marxizmus elleni háború bombagyárosa” (Lefébvre 1945). Ettől kétszeresen is hangsúlyos Lefébvre nagylelkű sartre-i méltatása *A módszer kérdéseiben*. Sartre semmiképp sem szimplán taktikai-politikai, hanem igazi elméleti szinten végiggondolt új meghatározása az egzisztencializmusról mint a marxizmuson belüli ideológiai enklávéről tüzetesebb vizsgálatra szorul e könyv hátralevő fejezeteiben.

3.

A Sartre írásait földolgozó Contat–Rybalka-féle „kronológia, kommentált bibliográfia” jelzi, hogy *A módszer kérdései* „nagyobb változtatások nélkül” került be *A dialektikus ész kritikája* Gallimard-nál megjelent kiadásába. (Sartre 1960).⁶ Ez igaz is, de csak egy jelentős megszorítással. Ez pedig arra vonatkozik, hogy Sartre maga törölt néhány sort tanulmányából. *A módszer kérdései* politikai okból dühbe gurult szerzője ugyanis éles szavakkal inzultálta Lukács Györgyöt, méghozzá a magyar filozófus ellen a legcsekélyebb bizonyíték nélkül emelt vádak alapján.

Sartre dühének kiváltója egy jellemző, ám teljesen hamis információ volt, amit néhány Párizsban élő magyar emigráns juttatott el hozzá.

E félrevezető információ szerint Lukács, miután hazaengedték romániai deportálásából, Budapesten aktívan támogatta Kádár János kormányát, amelyet a szovjetek állítottak föl Magyarországon a fölkelés katonai leverése után.

Amiként Lukácsnak Párizsból, 1957 novemberében postázott levelemben írtam, „összeismerkedtem Sartre-ral egy konferencián, s ő meghívott magához a lakására, ahol tegnap két óra hosszat beszélgettünk”. A Saint-Germain körút közelében levő Bonaparte utcai lakása volt az, ahonnan később a francia szélsőjobb által 1961. július 19-én végrehajtott, ellene irányuló robbantás miatt kellett elköltöznie. Elmondtam Sartre-nak, hogy Lukácsot behódolással vádolni Budapestre való visszatérése után teljes képtelenség. Hisz valójában Lukács ez időben házi őrizetben élt, a legélesebb szervezett támadás folyt ellene a magyar sajtóban, s mégsem volt hajlandó a legcsekélyebb engedményre sem. Ellenkezőleg, a fenyegetésekre válaszul kihívó módon levélben emlékeztette Kádár Jánost arra, hogy Nagy Imre rövid életű kormányában (amelynek mindketten tagjai voltak) maga Kádár furcsa módon arra szavazott, hogy lépjenek ki a „varsói szerződésnek” nevezett kelet-európai katonai szövetségből – ez szolgáltatott jogszerű ürügyet a szovjeteknek a katonai beavatkozásra november 4-én –, míg Lukács szilárdan egy ilyen végzetes lépés ellen érvelt, és szavazott a sorsdöntő minisztertanácsi ülésen. És csakugyan Lukács véleménye bizonyult helyesnek.

Azonfölül a magyar filozófus feddhetetlen erkölcsi tisztességről és személyes bátorságról tett tanúbizonyságot még a legveszedelmesebb körülmények között is, beleértve a kihallgatásokat, amelyeken neki is óhatatlanul át kellett esnie Nagy Imre kormányának Romániába deportált tagjaival egyetemben. Amikor szabadságától megfosztva vallomást akartak kicsikarni belőle Nagy Imre ellen, akivel Lukácsnak éveken át tiszteletben tartott elvtársi nézeteltérései voltak bizonyos politikai ügyek megítélésében, akkor erőteljes szavakkal utasította el a vallatókat: „mihelyt Nagy Imre és én is szabadon sétálunk Budapesten, én hajlandó vagyok politikailag teljes nyíltsággal fellépni ellene, *fogolytársam* ellen nem vallok” (Lukács 1990, 84). Ebben a szellemben, amikor jó barátja, Szántó Zoltán engedett a vallatók nyomásának ugyanolyan körülmények között Romániában, s Nagy Imre ellen tett nyilatkozatot, Lukács a többiek jelenlétében tüntetőleg egyszer s mindenkorra megszakította az életre szóló barátságot azzal az emberrel, aki menthetetlen módon, fogolytársát megvádolva tett vallomást.⁷

Természetesen nem lehetett meg nem történté tenni Sartre indulatból fakadt, Lukácsot sértő szavait, amelyeket már publikált *A módszer kérdései* első francia változatában, a *Les Temps Modernes* hasábjain. De beszélgetésünk során, ahogy beszámoltam róla Lukácsnak is, Sartre „nagy sajnálatát fejezte ki, mondván, hogy őt csúnyán félrevezették, s megígérte, hogy ki fogja hagyni a sértő szavakat a megjelenő könyvből”, amit valóban meg is tett. *A módszer kérdései* végső szövegváltozata A

dialektikus ész kritikája Gallimard-féle kiadásához csatolt hosszú bevezetés formájában jelent meg. Itt már a Lukácsot alaptalanul sértegető szavak kihagyásával olvasható, ahogy később világszerte, az idegen nyelvű fordításokban is.

Más fontos oka is lett volna Sartre-nál 1957. november 28-án tett látogatásomnak. Valójában már bő két évvel azelőtt akartam volna sort keríteni rá, 1955 szeptemberében. Balszerencsémre azonban épp akkor utazott el Sartre és Simone de Beauvoir Kínába, és csak Francis Jeansonnal, a *Les Temps Modernes* akkori felelős szerkesztőjével tárgyalhattam, utána pedig haza kellett utaznom Budapestre.

Látogatásomnak ez a bizonyos fontos oka az volt, hogy már 1955-ben munkakapcsolatot és folyamatos együttműködést szerettem volna létesíteni Sartre és Lukács között. Lukácstól magától tudtam, hogy akár a legerőteljesebb vita formájában is örömet folytatott volna eszmecserét Sartre-ral, és szívesen együttműködött volna vele. Még nagyobb szükség s még jobb alkalom lett volna e kapcsolat kialakítására 1957-ben. Hiszen ez időtt mind Sartre, mind Lukács nagyon hasonló kérdések megoldásán dolgozott. Sartre mélyen belemerült monumentális műve, *A dialektikus ész kritikája* munkálataiba,⁸ első kötetének megjelenése 1960 januárjában volt várható, folytatása pedig egy második kötetben a terv szerint egy-két évvel később. Lukács a maga szintén monumentális, rendszeres *Esztétikáján* dolgozott, valamint – és ez különösen érdekelhette volna Sartre-ot – *A társadalmi lét ontológiáján*. Eredményes beszélgetést folytattunk e tárgyban Sartre-ral, aki kedvezően fogadta a folyamatos munkakapcsolat ötletét a magyar filozófussal, akit nagyra becsült,⁹ s megígérte, hogy haladéktalanul levelet ír Lukácsnak együttműködésük kialakításáról.

Én a Sartre-nál tett látogatásom másnapján leírtam ezt a találkozást egy Lukácsnak küldött levelemben, amelyet kézhez is kapott.¹⁰ Azt is megemlítettem benne, hogy „Sartre a legőszintébb hajlandóságát fejezte ki egy pozitív intellektuális eszmecsere folytatására, s hangot adott annak a kívánságának is, hogy leközlne egy részt a *Les Temps Modernes*-ben a *Die Gegenwartsbedeutung des kritischen Realismus*ból,¹¹ az egész könyvet pedig megjelentetné a Gallimard-nál.” Hangsúlyoztam ugyanakkor a Lukács-hoz írott levelemben azt a meggyőződésemet, hogy „ma nagyobb szükségünk van egy ilyen intellektuális párbeszédre, mint bármikor”,¹² s hozzátettem, „gondolom, már megkapta Sartre levelét”.

Sajnos azonban nem jött létre az igen gyümölcsözőnek ígérkező együttműködés a XX. század e két kimagasló értelmiségi személyisége között. Három hónap múlva azt írta nekem Lukács Budapestről, hogy nem kapta meg az ígért levelet Sartre-tól (Lukács 1958). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Sartre el sem küldte a kérdéses levelet. Hiszen éppen az 1957–1960 közti időszak volt az, amikor Lukács szigorú államhatósági ellenőrzés alatt állt, és Sartre levele, amely kétségtelenül

erősítette volna Lukács ostromlott pozícióját, igen könnyen eltűnhetett valamely titkos archívum mélyén, ahogy számos más dokumentum is, ha közvetlenül vonatkozott Lukács politikai és szellemi tevékenységére (egészen az 1920-as évekre visszamenőleg), csakugyan el is tűnt szem elől meglehetősen hosszú időre. Ha Sartre, amiként megígérte, valóban elküldte azt a levelet, ez is előkerülhet még egy szép napon, ahogyan néhány más irattal is megesett már időről időre, köztük a terjedelmes tanulmánnyal, amelyet Lukács 1925-ben vagy 1926-ban írt a *Történelem és osztálytudat* védelmében,¹³ vagy a híres „Blum-tézisek”-kel.

Ma, miután újraolvastam Sartre *A dialektikus ész kritikája* és Lukács *A társadalmi lét ontológiája* című művét, mindinkább az a meggyőződés, hogy a folyamatos együttműködés a két szerző között gyümölcsöző lett volna *mindkettejük* tervezett összefoglaló munkája számára, amelyeken azokban a kritikus esztendőkből dolgoztak.

4.

Sartre számára nehéz év következett a Francia Kommunista Párttal a magyar népfölkelésre adott szovjet katonai válasz kapcsán támadt konfliktusa után, ám ezt még súlyosabb traumával együtt járó időszak követte az algériai háború éveiben.

Mindvégig rendíthetetlen bátorsággal foglalt állást a francia katonaság által elkövetett atrocitásokkal szemben, kitéve magát nemcsak a megtorló állami intézkedéseknek, hanem a közvetlen életveszélynek is. Francis Jeanson – aki Sartre rövid Előszavával 1947-ben megjelent könyve (Jeanson 1947) óta híve volt Sartre-nak – 1957-ben azért mondott le a *Les Temps Modernes* felelős szerkesztői posztjáról, mert mélységesen nem értett egyet a Francia KP minden kertelés nélkül kifejezett bírálatával, amelyet Sartre Magyarországgal kapcsolatosan a *Sztálin kísértete* szerzőjeként megfogalmazott. Az algériai háború alatt azonban Jeanson egy harcos értelmiségi csoporttal illegális havi folyóiratot jelentetett meg, amelynek Sartre kihívó módon, vállaltan a saját nevében interjút adott 1959 júniusában (Jeanson 1959). Ebben a nagy hatású interjúban Sartre a legaktívabb szolidaritásra buzdította a francia munkásosztályt az üldözött algériai küzdőkkel, s ezáltal kitette magát a veszélynek, hogy katonai törvényszék elé állítják. Így állt helyre Sartre és Jeanson szoros barátsága a mélységesen átértett közös ügy és közös harc követelményeinek jegyében.

Ugyanabban az időszakban Sartre erőteljesen kiállt Henri Alleg mellett, aki illegálításban, roppant bátorsággal küzdött az algériai háború ellen, s 1958-ban *La question* címmel megjelentette megindító elbeszélését és elsőprő erejű vádiratát arról, ahogyan kínvallatásnak vetették alá Algériában a francia ejtőernyősök. Alleg művét azonnal elkobozták és bezúzták a francia kormány parancsára. Világosan mutatta a helyzet

súlyosságát, hogy az Alleg könyvével történetekhez hasonló, szellemi termék ellen irányuló megtorló kormányzati intézkedés a XVIII. század óta nem fordult elő Franciaországban.

Sartre „Egy győzelem” című visszavágása ugyanilyen erőteljes volt. A *l'Express* című hetilapban jelent meg 1958. március 6-án, s hatalmas fölháborodást váltott ki a jobboldalon és a kormányzat köreiből (Sartre 1964 [1958]). Következésképpen nemcsak a *l'Express* 1958. március 8-i számát tiltották és zúzták be azonnal, hanem egyéb kiadványokat is, amelyek újra közölték Sartre Alleggel vállalt szolidaritásának kifejezését, folytatva a francia kormány rendelkezésével szemben tanúsított ellenállást.

Ebben a kritikus időszakban egy katonai puccs veszélye, amelyet tevékenyen készítettek elő a telepések Algériában és a még létező francia birodalom más részein, nem épp a távoli messziségben sejlett föl Franciaország elsötétülő politikai horizontján, és Sartre az élen haladt mindazoknak, akik fölhívták erre a figyelmet, s minden lehetőt megtettek ellene. Ez a veszély nem múlt el azután sem, hogy de Gaulle tábornok vette át a francia köztársaság elnöki tisztét. Ellenkezőleg, az atrocitások és kilengések, amelyeket az Algériában és Indokínában élő gyarmatosok katonai támogatói követtek el, még évekig tovább folytatódtak, ahogy Sartre lakásánál történt többszöri robbantás is bizonyította, amiről már szót ejtettünk.

Még bonyolultabb és sötétebb lett a kép Sartre és elkötelezett társai számára, tekintettel személyes veszélyeztetettségükre, a nemzetközi helyzet romlásával és kiváltképpen az Egyesült Államok vietnami háborújának messzire kiterjedő hatásával. Ismeretes, hogy Sartre ilyen körülmények között is minden lehetőt megtett azért, hogy a nyilvánosság elé tárja e háború végzetes, potenciálisan teljes pusztulással fenyegető következményeit, hosszan s eltökélten kitartott háborúellenes álláspontján.

Emlékezzünk rá, hogy Sartre már 1951–52-ben is föllépett Henri Martin érdekében, aki fiatal katonaként részt venni kényszerült a függetlenségéért küzdő nép ellen Vietnamban folytatott francia gyarmati háborúban, annak ellenére, hogy világosan kifejezte – ám a katonai hatóságok semmibe vették – lelkiismereti okokból megfogalmazott ellenkezését. Henri Martin, miután visszatért Franciaországba, Toulonban katonáskodott tovább, ahol tiltakozó rölapokat írt és terjesztett a francia imperialista háború ellen. Ennek következményeként ötévi börtönre ítélte őt a touloni katonai bíróság. Ehhez az ítélethez, amelyet a katonai hatóságok általános elrettentésül szántak, kapcsolódott Sartre közbenjárása, aki 1952 januárjában a francia Köztársaság akkori elnökével, Vincent Auriollal folytatott beszélgetésében hangsúlyosan mutatott rá a katonai bíróság Henri Martinra mért ítéletének képtelen szigorára. Mi több, a Vincent Auriollal való találkozása után interjút adott az *Action* nevű újságnak, amelyben az ifjú nemzedék lázadásának erkölcsi jogosságát hangsúlyozta az adott körülmények között (Sartre–Astre 1952a), és vezető szerepet vállalt az

egész ügyet föltáró, szerzői kollektíva által összeállított kötet megjelenésében (Sartre 1953).¹⁴

Évek múltán a történelem megismételte magát, az Amerikai Egyesült Államokban megtestesült globális hegemónikus imperializmus Vietnámban viselt, eszkalálódó háborúja új formájával helyettesítve Indokínában a francia gyarmatosítók katonai represszióját; és Sartre a lehető legélesebb szavakkal ítélte el a vietnami nép ellen folytatódó gyarmati katonai agressziót. Ahogyan csak tehette, mindig fölemelte szavát, elnökként erős befolyást gyakorolva a Bertrand Russell nevéhez fűződő nemzetközi törvényszékre, amely háborús bűnösökként pellengérré állította azokat a vezető politikai szereplőket, akik támogatták az imperialista katonai kalandokat.

Sartre fáradhatatlanul, teljes következetességgel és fokozódó intenzitással állt ki az alapvető, progresszív társadalmi és politikai ügyek mellett a háború utáni időszakban is mindvégig.

Szenvedélyesen harcos magatartása érthető módon dühödt gyalázkodást váltott ki a konzervatív és reakciós erőkből Franciaországban. De semmi sem volt képes elrettenteni őt attól, hogy a lehető legvilágosabb módon álljon pártjára az üldözötteknek és elnyomottaknak, valahányszor a támogatását kérték, amire folyton sor került. Még akkor is, ha nyilvánvalón a személyes biztonsága forgott kockán. Az algériai háborúból fakadó konfliktus és ennek éles megosztást kiváltó utóhatása tetőpontján a francia államhatóságok lereakciósabb képviselői arra akarták rávenni de Gaulle tábornokot, hogy adjon utasítást Sartre letartóztatására. De Gaulle nagyvonalú személyiségére vallott azonban, hogy habozás nélkül félresöpörte e követeléseket, mondván: „*nem tartóztatunk le Voltaire-t!*”

5.

Az, hogy Sartre a történelem fájón kézzelfogható valóságának, robbanékony konfliktusainak és társadalmi meghatározottságainak tükrében szükségét látta történelemfölfogása újragondolásának, szorosan ahhoz kapcsolódott, hogy tanúja volt, miként csapott át a hidegháború forró háborúba a világ különböző pontjain, előrevetítve az emberiség teljes megsemmisítésének nyilvánvaló veszélyét a bontakozó fejlemények végső következményeként.

Franciaországban a politikai polarizálódás az 1950-es évek elején olyan vezető baloldali politikai személyiségek bebörtönzésében is megnyilvánult, mint Alain le Léap, a legrégebb és legtekintélyesebb szakszervezeti mozgalom, a CGT főtitkára, sőt olyan parlamenti mentelmi jogot élvező, magas rangú kommunista politikusok letartóztatására is sor került, mint Jacques Duclos, aki tevékeny részt vett a Ridgeway tábornok ellen Párizsban, 1952. május 28-án tartott tüntetés szervezésében. A bebörtönzött CGT-főtitkárnak megbocsáthatatlan „bűneként” a „*nem-*

zet demoralizálását” rótták föl, azon az alapon, hogy ellenezte a francia gyarmati háborút Vietnamban (lásd: Sartre 1952b).

Ez volt az az időszak, amikor nagymértékben megjavult Sartre kapcsolata a kommunistákkal. Amiért Sartre e viszony javítására törekedett, annak oka elválaszthatatlan volt igyekezetétől, hogy olyan hatékony szervezetre találjon, amelyiknél megvetheti a lábát, s erre támaszkodva szállhasson szembe a veszedelmes irányzattal, amely egy újabb világézés és ezáltal az emberiség megsemmisülése felé vezet.

Sartre-nak ez a törekvése 1949 után kritikus és egyben mélyen önkritikus álláspontjából következett, elismerve az RDR mint lehetséges független politikai erő végleges kudarcát, s kifejezetten távolságot tartva ugyanakkor az amerikai Garry Davis „Világ polgárai” („Citizens of the World”) névvel szerveződő mozgalma illúziót keltő programjától. E mozgalmat naiv módon szívébe fogadta és tevékenyen előmozdította Franciaországban Albert Camus, a nagy író s a *Combat* című lap szerkesztője, Sartre viszont igencsak szkeptikusan ítélte meg (Sartre 1949c).¹⁵

A növekvő katonai újra-fölfegyverkezés, az atlanti paktum, a Távoletelet folyó háborúk s egy újabb világháború fenyegetése elleni tiltakozás csatlakozott a Béke Világmozgalomhoz, s írt egy igen hosszú, kritikus szellemű cikksorozatot „A kommunisták és a béke” címmel, amely eredetileg a *Les Temps Modernes* több számában jelent meg folytatásokban (Sartre 1964 [1952]). Ebben a harcos cikksorozatban Sartre rendkívüli szarkazmussal ostromozta nem csupán a hagyományos szociáldemokrata erők megalkuvó magatartását, hanem annak a szektás baloldalnak ellentmondásos és teljesen valóságellenesen partizánkodó „akcióterveit” is, amelyek nem volt hajlandó komolyan venni az emberiség potenciális elpusztításának nagy veszélyét.

Sartre ekképp foglalta össze álláspontját „A kommunisták és a béke” második cikkének befejező részében, amely a *Les Temps Modernes* 1952. október–novemberi számában jelent meg:

Máris azt morogják: „Maga megalondult! Egy független baloldalt akar, amelyik a Párthoz kapcsolódik! Azt akarja, hogy a Párt viszszanyerje befolyását a tömegekre? Ha nem, akkor hagyja békén; hagyja csak, hadd haladjon előre a szétesés felé; és egy szép napon majd darabokra hullik a Párt.” Szerencsére még nem fajultak idáig a dolgok: de még ha a legrosszabbra fordul is a helyzet, és ha önök kibékíthetetlen ellenségei is a Pártnak, én akkor sem állhatom meg, hogy ne nevezem hitványnak azokat, akik a *munkásemberek kétségbeesésétől* várják a kommunista összeomlást. Arról beszélnek itt nekem, hogy a munkások majd összeszedik magukat... és ha maga képes hinni ebben, akkor nincs oka aggodalomra. Húsz vagy ötven éven belül tanúi lehetünk egy újjászületett proletariátus föltámadásának. Röviden szólva, fő a békétűrés: végtére ez az élet nem is olyan rossz, és kifizetődik majd az antikommunizmus.

Jó. Hát várjunk. Hús évig, ha úgy tetszik. Hacsak hat hónapon belül nem tör ki a harmadik világháború. Ez esetben megtörténhet, hogy senki sem lesz ott a megbeszélrt találkahelyen: sem maguk, sem én, sem a fölszabadult proletariátus, sem Franciaország. (Sartre 1964 [1952], 252–3)

Ez a maró gúnnnyal megfogalmazott cikksorozat óhatatlanul kiváltotta Sartre visszavonhatatlan szakítását nemcsak Albert Camus-vel (ez utóbbi kezdeményezte a szakítást), hanem a hozzá egykor még közelebb álló baráttal, Merleau-Ponty-val is, aki ezek után állítólagos „ultrabolsevizmusa” miatt támadta Sartre-ot *A dialektika kalandjai* oldalain (Merleau-Ponty 1955)¹⁶; ezt a könyvét a politikusi és akadémiai körök nem elméleti teljesítményéért, hanem pontosan azonosítható ideológiai okokból ünnepelték Franciaországban, hálás elismeréseképpen annak, hogy Merleau-Ponty csatlakozott a „reményvesztettek szövetségéhez”,¹⁷ amelyet egykor ő maga bélyegzett meg evvel a címkével, és ítelt el éles szavakkal.

6.

Az alapvető oka annak, hogy Sartre pozitív viszonyt alakított ki a KP-vel „A kommunisták és a béke” megírásával, az a meggyőződése volt, hogy az elszigetelt egyének halmaza, amilyen a dolgozó *nép tömege* is,¹⁸ képtelen szembenézni az emberiség potenciális elpusztításának a láthatáron fölsejlő történelmi kihívásával. Csakis a dolgozók mint *osztály* – a marxi értelemben vett „magáért-való osztály” – képes erre Sartre nézete szerint, aki e cikkeiben ismételtelen kifejezte teljes egyetértését ebben a tárgyban Marxszal.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozta Sartre, hogy a kommunista párt alkotja azt a *szükséges közvetítést*, amely nélkül elgondolhatatlan a dolgozó *tömegeket* összekovácsolni és *osztállyá* egyesíteni, márpedig ez elengedhetetlen a veszélyes irányba fejlődő társadalmi rend gyökeres átalakításához. Mi több, Sartre még a KP-vel való éles összetűzése után is főntartotta „A kommunisták és a béke” hasábjain kifejtett fő tételeit, bár egy évtizeddel utóbb csak olyan megszorítással, hogy fejlődése során a párt maga „*szerializálódott*”, s emiatt elveszítette a képességét arra, hogy betöltse a *közvetítő* szükséges szerepét, amit ő sokat vitatott cikkeiben védelmezett. A „szerialitás” és a „szerializálódás” fogalmát *A dialektikus ész kritikájában* fejtette ki Sartre, ebben megkísérelte kimunkálni a „történelmünk értelmezhetősége” kérdésében képviselt fölfogásának általános elméleti alapjait, nem csupán az általa „a történelem formai struktúráinak” nevezett kategória-rendszer értve ezen, hanem a „reális történelem” megalapozott számbavételét is.

Az 1950-es években Sartre főképp egy mindent elpusztító háború végzetes eshetősége miatt aggódott. S egyben azt a roppant fontossá-

gú kérdést latolgatta, hogy nem kellene-e mégis újragondolnia eredeti koncepcióját ember és történelem kapcsolatáról. A *Cahiers pour une morale*-ban – amelynek írásával fölhagyott 1948–1949 táján – igencsak elvont módon közelítette meg ezt a problémát a „magáért-való” és a „magában-való” strukturális kapcsolatának viszonylatában, egy ontológiaiailag szükségszerű kudarc megállapításával, ami egyértelműen *A lét és a semmi: egy fenomenológiai ontológia vázlata* irányvonalába esett. Ebben az értelemben írta akkor:

A magáért-való minden próbálkozása, hogy magában-valóvá legyen, *per definitionem kudarcra van ítélve*. Ebből magyarázható a Pokol létezése [...] Még ha a *végtelenségig takargatjuk*, más név alá rejtjük is ezt a kudarcot, akkor is természetéből fakadó *kudarcok világaként* fogja elénk tárni a világot, s arra inti a magáért-valót, hogy előzetes kérdéseket tegyen föl magának cselekvései értelmével és ezek kudarcainak okával kapcsolatban. A probléma tehát a következő: *Miért óhatatlanul kudarcok világa az emberi világ, mi olyasmi rejlik az emberi erőfeszítés lényegében, amitől ez kezdettől fogva kudarcra látszik ítéltetni?* (Sartre 1983 [1947–49])

Mihelyt azonban a kudarc kérdését nem az elvont magáért-való magában-valóvá levése ontológiaiailag „*per definitionem*” szükségszerű kudarcának a kategóriáiban posztuláljuk, hanem az emberi lények *valós kudarcaként* szembesítjük a kérdéssel: képesek-e, vagy sem, megmenteni magukat a *nukleáris megsemmisüléstől*, akkor a képletes Pokol is a *képtelen módon önmaga kiváltotta*, ám *megelőzhető* emberi cselekvés *reális poklává* válik, azonosítható emberi történelmi cselekvőerőkkel, amelyeket meg *lehet* és *kell* állítani. Az efféle katasztrofális kudarcot ugyanis nem lehet „a végtelenségig takargatni”, mert előbb-utóbb visszavonhatatlanul nem lesz már senki, aki bármit is takargathatna.

Így ölt konkrét alakot a *történelem kihívása*, szembesítve az egyéneket minden életpályán reális kérdésekkel és *reális alternatívákkal*, amelyeket senki sem vehet semmibe. Valójában ez az, amiért az egzisztencialistáknak is – a dolog keserves objektív realitásában – magát a *történelem* és a *történelmi cselekvőerő* mibenlétét kell újra átgondolniuk. Mégpedig a főnnálló körülményekre való tekintettel, a történelem valóságosan fenyegető kifejtetének jegyében, hiszen mai szorult helyzetünket még mindig nagy részben ezek az egyre rosszabb, egyre pusztítóbb körülmények okozzák. És Sartre tétovázás nélkül vállalkozott rá, hogy szembenézzen e létfontosságú ténnyel, s vádló mutatóujját azokra emelje, akik – meghatározott osztályérdekeiktől elvakítva, amelyekkel szemben nem lehet hatékony ellenerő az elszigetelt egyének semmiféle halmaza – cinkos módján a cselekvés pusztító alternatív irányára szavaznak, s ezáltal tudva, nem tudva, a történelem potenciális bevégeztetését támogatják. Ennek megfelelően mi sem lehet világosabb válasz Sartre-tól a reális

történelem kézzelfogható kihívására, mint figyelmeztető szavai: „Ezek egyetlen célja, hogy letérítsék a világot saját pályájáról, s e végből avval fenyegetőznek, hogy a *történelmi cselekvőerő* likvidálása révén *megálítják a történelmet*.” (Sartre 1954).

1980 márciusában, két héttel halála előtt – miután nagy személyes sikerekkel és súlyos csalódásokkal kísért éveket szentelt annak, hogy cselekvőn szembenézzen a történelmi kihívással –, amiként bebizonyosodott, utolsó interjút adta Sartre. Ennek a beszélgetésnek az általános hangneme meglehetősen borúlátó, összhangban az élete utolsó évtizedét az 1968 májusához, ennek politikai és szervezeti sarjadékához fűzött várakozásainak kudarcba fulladása után jellemző pesszimizmussal.

Az interjú utolsó perceiben, előrebocsátva, hogy legfőlőbb tíz vagy tán csak öt éve lehet még hátra, hivatkozott az „afganisztáni invázióra”, s elismételte mélységes aggodalmát egy harmadik világháború miatt, mondván: „Evvél a harmadik világháborúval, ami egyszer csak kirobbanhat, s evvel a nyomorúságos mindenséggel kapcsolatban, ami a bolygónk, a kétségbeesés kerülget. [...] Mindenképp rútnak, rossznak és reménytelennek látszik a világ. Egy öregember csöndes csüggedése ez, aki ebbe a világba fog belehalni. Mégis ellenállok a csüggedésnek, s azt mondom: reménykedve fogok meghalni, csak hát ezt a reményt *meg kell még alapozni*. Meg kell próbálni elmagyarázni azt, hogy ez a szörnyűséges világ miért csak egy múltó pillanat a hosszú történelmi fejlődésben; hogy mindig is a remény volt a fő erőssége a forradalmaknak és a fölkeléseknek; hogy jövőfölfogásom mennyire a reményből táplálkozik továbbra is”¹⁹ (Sartre–Lévy 1996 [1980], 109–110).

Fájdalom, két hétre rá Sartre már halott volt. Nem tudta véghezvinni amit ígért: a „*remény megalapozását*” jövő-fölfogásához, amiből csupán a „*remény a kétségbeesésben*” maradt számára élete utolsó éviben.

Jegyzetek

¹ Sartre jóval többet akart tenni. Megpróbált kapcsolatba lépni a kommunista ellenállási mozgalommal, hogy részt vegyen benne, de a pártban az a pletyka terjedt róla, hogy „agent provocateur”. Lehet, hogy Paul Nizannal való szoros (gyakorlatilag gyermekkori) barátságából következtettek ilyesmire, Nizan ugyanis kilépett a Francia Kommunista Pártból, tiltakozásul a Németország és a sztálini Oroszország között 1939-ben megkötött Molotov–Ribbentrop-egyezmény ellen. Nizan a fronton esett el 1940 májusában, és Sartre szenvedélyesen a védelmére kelt 1948-ban a kommunisták által terjesztett becsületsértő rágalommal szemben. 1960-ban pedig megindító bevezetést írt Nizan *Aden, Arabie* címmel újraközölt tanulmányainak kötete elé.

² Rassemblement Démocratique Révolutionnaire (Forradalmi Demokratikus Tömörülés).

³ Fagyjev szavai.

⁴ A legmelegebben ajánlhatom olvasásra Staughton Lynd cikkét, aki eltökélten veszi szemügyre e problémagóc legellentmondásosabb oldalát. A *Monthly*

Review-ben jelent meg (2011. február, 43–53.), a címe: „Is There Anything More to Say about the Rosenberg Case?” A Rosenberg-házaspár kivégzését erőteljesen elítélő Sartre cikke – „Les animaux malades de la rage” címmel – először a *Liberation* hasábjain jelent meg 1953. június 22-én, majd számos helyen utánközlésben (Contat–Rybalka 1970, 704–708).

- ⁵ Az *II Manifesto* szerkesztőségének tagjai Rómában, 1969. augusztus 27-én készítették interjút Sartre-ral (Sartre 1969a). Francia változatának címe: „Masses, spontanéité, parti” (Sartre 1972a, 262–290).
- ⁶ *A módszer kérdései* – címében már nem többes, hanem egyes számban, mint *A módszer kérdése* – terjedelmes Bevezetés gyanánt került be *A dialektikus ész kritikája* első francia kiadásába.
- ⁷ Az olvasó *A tőkén túl* című könyvem magyar kiadása második részének 203. oldalán, a 85. számú lábjegyzetben találhatja e szakítás leírását, Vásárhelyi Miklós elmondása alapján.
- ⁸ Asztalán tucatnyi, gondosan szétrakott, szép kézírással telerött lapot láttam *A dialektikus ész kritikája* egyik korai fejezetéből, amelyen az idő tájt dolgozott.
- ⁹ Sartre és Lukács között, múltbeli egyet nem értésük ellenére, nagyon barátságos találkozóra került sor 1955 júniusában Helsinkiben. Sartre felsőfokon dicsérte Lukácsot „Le réformisme et les fétiches” című cikkében, 1956 februárjában (Sartre 1956).
- ¹⁰ 1957. november 29-én adtam postára Párizsban Lukácshoz írott leveletem, amely budapesti Lukács Archívumban található.
- ¹¹ Erről a könyvről és indítékairól, valamint megírásának körülményeiről is beszélgettünk. Lukács még romániai deportálása alatt is folytatta a *Die Gegenwartsbedeutung des kritischen Realismus* írását (Lukács 1985 [1955–57]).
- ¹² Világos, hogy egy ilyen létrejövő munkakapcsolat Sartre-ral nagy politikai támogatást is jelentett volna Lukács számára az akkoriban ellene intézett éles támadások közepette. Emiatt is fontosnak véltem próbálkozásomat.
- ¹³ *A Történelem és osztálytudat* védőiratát Bécsben vetette papírra Lukács, Rudas László és Abram Gyeborin támadásaira válaszolva, *Chvostismus und Dialektik* címmel. A szöveg a Komintern orosz levéltárából került elő mintegy hetven év múlva, az 1990-es évek közepén.
- ¹⁴ Bevezetését is Sartre írta.
- ¹⁵ *A Peuple du Monde* a Camus szerkesztette *Combat* havonta megjelenő melléklete volt.
- ¹⁶ Lásd Merleau-Ponty könyvének 5. fejezetét. Sartre szakítása Raymond Aronnal korábbi. Oka az volt, hogy Aron lelkesen támogatta az „atlanti” elképzeléseket az amerikai politika és katonai uralom szolgálatában.
- ¹⁷ Lásd a „Merleau-Ponty és a »reményvesztettek szövetsége«” című alfejezetet *The Power of Ideology* című könyvemben (Mészáros 1989).
- ¹⁸ Az RDR remélt, ám meg nem valósult politikai sikeréhez fűződő illúziók pontosan egy választási ernyőszervezet elképzelésére alapozódtak, amely elszigetelt egyének halmazát egyesítette volna, s ezen belül, a – meghiúsult – várakozások szerint, a francia munkásosztály számos tagját is.
- ¹⁹ Benny Lévy interjúja Sartre kórházi ágyánál készült a látását elvesztett, a szöveget ellenőrizni már nem tudó íróval. Könyvalakban franciául a Gallimard jelentette meg (Sartre 1980 [1991]), angol kiadása: Sartre 1996 [1980].

- Ady Endre 1968: Hunn, új legenda. *Ady Endre összes versei*. Budapest, Magyar Helikon
- Allég, Henri 1958: *La Question*. Paris, Éditions de Minuit
- Blumenthal, Simon – Spitzer, Gérard 1962: Bilan et perspectives de la lutte antifasciste. [Interjú Jean Paul Sartre-ra]. *La Voie communiste*, n° 29 (új sorozat), június–július
- Breton, André 1964: Le rappel de Stockholm. *La Brèche*, 1964 december
- Chapsal, Madeleine 1960: *Les écrivaines en personne*. Paris, Julliard
- Contat, Michel – Rybalka Michel 1970: *Les écrits de Sartre: chronologie, bibliographie commentée*. Paris, Gallimard
- D'Aubarède, Gabriel 1951: Rencontre avec Jean-Paul Sartre. *Les Nouvelles littéraires*, február 1.
- Gisoli, Christian 1945: Entretien avec Jean-Paul Sartre. *Paru*, december.
- Jeanson, Francis 1947: *Le problème moral et la pensée de Sartre*. Paris, Éditions Myrte
- Jeanson, Francis 1959: Interview de Sartre. *Vérité por...* (Mensuel clandestin), n° 9, június 9.
- József Attila 1971: [Nincs közöm senkihez... (töredék)]. *József Attila összes versei*. Budapest, Szépirodalmi
- Lefébvre, Henri 1945: Existentialisme et marxisme: réponse à une mise au point. *Action*, június 8.
- Lorquet, Pierre 1941: [Interjú]. *Mondes Nouveaux*, december 21.
- Lukács György 1925 v. 1926: *Chvostismus und Dialektik*. Wien
- Lukács György 1958: *Levél Mészáros Istvánnak*, február 23.
- Lukács György 1985 (1955–57): *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Budapest, Szépirodalmi
- Lukács György 1990 (1971): Lukács György politikai végrendelete. *Társadalmi Szemle*, április
- Marcel, Gabriel 1964: Prise de position. *Nouvelles Littéraire*, október 29.
- Merleau-Ponty, Maurice 1955: *Les aventures de la dialectique*. Paris, Gallimard
- Mészáros István 2004: *József Attila és a modern művészet*. Budapest, Argumentum – Lukács Archívum
- Mészáros, István 1989: *The Power of Ideology*. New York, Harvester Wheatsheaf
- Miller, Jacques-Alain 1960: Entretien avec Jean-Paul Sartre. *Les Cahiers libres de la jeunesse*, február 15.
- Piatier, Jacqueline 1964: Jean-Paul Sartre s'explique sur „Les Mots”. *Le Monde*, április 18.
- Sartre, Jean-Paul 1948a: Écrire pour son époque. *Les Temps Modernes*, június
- Sartre, Jean-Paul 1948b: *Situations, II*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Rousset, David – Rosenthal, Gérard 1949a: *Entretiens sur la politique*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1949b: Réponse à François Mauriac. *Le Figaro Littéraire*, május 7.
- Sartre, Jean-Paul 1949c: Jean-Paul Sartre ouvre un dialogue. *Peuple du Monde*, n° 11, június 18–19.
- Sartre, Jean-Paul – Astre, Georges – Albert 1952a: „Il faut rétablir la justice”, interview sur l'affaire Henri Martin. *Action*, január 24.

- Sartre, Jean-Paul 1952b: M. Pinay prépare le chemin d'une dictature. *Libération*, október 16.
- Sartre, Jean-Paul 1953: L'Affaire Henri Martin. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1954: La Bombe H, un arme contre l'histoire. *Défense de la Paix*, július
- Sartre, Jean-Paul 1956: Le réformisme et les fétiches. *Les Temps Modernes*, n° 122, február
- Sartre, Jean-Paul 1956, 1957: Le fantôme de Staline. *Les Temps Modernes*, n°s 129, 130, 131, november, december, január
- Sartre, Jean-Paul 1957: Questions de méthode. *Les Temps Modernes*, n° 139, szeptember; n° 140, október
- Sartre, Jean-Paul 1960: *Critique de la raison dialectique*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1964 (1952): Les communistes et la paix. In *Situations*, VI. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1964 (1958): Une victoire. *Situations*, V. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1965: *Situations*, VII. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1969a: Classe e partito – una conversazione con Jean-Paul Sartre e una nota introduttiva. *Il Manifesto*, (Bari), szeptember 4.
- Sartre, Jean-Paul – Anderson, Parry – Fraser, Ronald – Hoare, Quintin 1969b: Itinerary of a thought, *New Left Review*, no. 58, november–december
- Sartre, Jean-Paul 1972a: *Situations*, VIII. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1972b: *Situations*, IX. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul 1976 (1957): A módszer kérdései. In *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre írásaiból*. Budapest, Gondolat
- Sartre, Jean-Paul 1976 (1969): Egy gondolat útja. In *Módszer, történelem, egyén. Válogatás Jean-Paul Sartre írásaiból*. Budapest, Gondolat
- Sartre, Jean-Paul–Lévy, Benny 1980: L'espoir maintenant. Entretiens avec Benny Lévy. *Le Nouvel Observateur*, március 10., 17., 24.
- Sartre, Jean-Paul 1983 (1947–49): *Cahiers pour une morale*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Lévy, Benny 1991 (1980): *L'Espoir maintenant*. Paris, Gallimard
- Sartre, Jean-Paul – Lévy, Benny 1996 (1980): *Hope Now. The 1980 Interviews*. The University of Chicago Press.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: István Mészáros: *The Work of Sartre. Search for Freedom and the Challenge of History*. New York, Monthly Review Press, 2012, 15–29., 225–238.)